

Horváth Gergely

A szocialista kalkulációs vita
egy rövid tekintés

A szocialista kalkulációs vita az 1920–40-es évek gazdaságelméleti vitája, melynek fő kérdése az volt, hogy lehetséges-e a gazdasági erőforrások hatékony felhasználása (azaz a gazdasági kalkuláció) a szocializmusban. Ebben az időszakban a szocializmus mint alternatív társadalomszervezési mód még valódi lehetőségként élt a társadalomról gondolkodók fejében. Emellett a kor gazdaságelmélete még nem rendelkezett válasszal sok, az egyéni cselekvést és azok koordinációját alapvetően érintő kérdésre. Ebből következően a vita egyrészt válaszokat kínált a gazdaságelméleti problémákra, másrészt politikai érveket és ellenérveket szolgáltatott egy jövőbeli szocialista társadalom kívánatosságával kapcsolatban.

A kalkulációs vita az 1930-as vekig

A vita irodalmából egy sajátos szocializmuskép rajzolódik ki, melyet az érintett szerzők piaci szocializmusnak neveztek. Ebben a fő különbséget a szocializmus és a kapitalizmus között a tőkejavak tulajdonlása adja, nevezetesen, hogy a kapitalizmusban a tőke magántulajdonban, míg a szocializmusban állami tulajdonban van. Ennek háttérében az áll, hogy – Marx szerint – a kapitalizmusban jelentkező filozófiai problémák, az elidegenülés és a kizsákmányolás a magántulajdon kérdésére vezethetőek vissza. A tőkejavak felhasználásáról a piaci szocializmusban az állam dönt, míg a fogyasztási javaknak és a munkaerőnek a szocializmusban is piaca van. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az emberek szabadon döntenek fogyasztásukról és munkahelyükről.

A szocialista társadalom ilyen módon való definiálása teremtette meg tulajdonképpen azt a lehetőséget, hogy a kor gazdaságelméletének eszköztárát és fogalmait alkalmazni lehessen a szocialista gazdaság működéséről szóló vitában. Ebben a felfogásban a gazdaság feladata a társadalom számára rendelkezésre álló erőforrások maximális hasznosításának biztosítása a gazdaság szereplői által támasztott igények mellett. Ez

a hatékony gazdasági kalkuláció, melynek során meghatározódik az, hogy mely igények elégítődnek ki, pontosan milyen erőforrások felhasználásával történik az egyes igények kielégítése, és az ennek során keletkező jövedelem hogyan oszlik el a társadalomban.

Az első, a vita irodalma által sokat hivatkozott elemzés Enrico Barone nevéhez fűződik. Az 1908-ban napvilágot látott „A kollektivisták állam termelési minisztériuma” (Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista) címet viselő tanulmányban Barone a walrasi termelési egyenletrendszerhez hasonló keretben mutatta meg, hogy egyetlen termelő (a termelési minisztérium) mellett létezik olyan „árrendszer”, mely biztosítja, hogy a kereslet és a kínálat minden piacon megegyezzen. Ez azt jelenti, hogy létezik általános egyensúly a szocialista gazdaságban, s ha az egyensúly egyben Pareto-hatékony is, nem lehetséges a felmerült igényeket jobban kielégíteni az adott erőforrások mellett. A későbbiekben a szocialista kalkuláció hatékonysága mellett érvelők mindvégig megmaradtak a walrasi általános egyensúly által nyújtott gondolkodási keretben. A szocialista általános egyensúly létezése táplálta azt a nézetet, hogy valójában a szocialista és a kapitalista gazdaság működése formálisan megegyezik (formal similarity). Ez azt jelentette, hogy gazdaságelméleti szempontból nincs különbség a két rendszer között, a különbség az egyensúly megvalósításában rejlik.

A szocialista gazdasági rendszer racionális működésének kritikája az osztrák iskola követőinek nevéhez fűződik, akik Walras helyett a marginalista forradalom másik nagy egyéniségéhez, Carl Mengerhez kötődtek. Ludwig von Mises 1920-as tanulmánya a „Gazdasági kalkuláció a szocialista államban” (Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen) címet viselte. Mises ebben kifejti, hogy lehetetlen, hogy a termelési minisztérium képes legyen a tőkejavak megfelelő értékét (árát) meghatározni. Egy kapitalista gazdaságban ugyanis a tőkejavak értéke a piacon határozódik meg az alapján, hogy a fogyasztóknak „mennyit érnek” azok a fogyasztási javak, amit

az adott tőke elő tud állítani (az osztrák iskola tagjai ezt nevezik beszámítási elvnek). A szocialista gazdaságban ugyanakkor a tőkejavaknak nem létezik piaca, mely ezt az értéket a termelési minisztériummal közölné. A fogyasztói és a termelési döntések egymástól teljesen elkülönültek. Ebből következően a minisztériumnak nincs semmilyen reális alapja a tőkejavak árának és felhasználásának meghatározásakor. Ez a javak irracionális felhasználásához vezet. Mises emellett felveti azt a problémát is, hogy a köztulajdonlás miatt a termelési döntéseket meghozók nem lesznek érdekeltek a legjobb megoldások felkutatásában.

A szocialista kalkuláció hívei a kritikára válaszul olyan mechanizmusokat javasoltak, melyek segítségével az állam képes megtalálni a tőkejavak helyes értékelését, ezáltal az általános egyensúlyi árrendszert. Fred M. Taylor megoldása a statisztikai adatok gyűjtése és azoknak a próba-hiba módszer (trial and error) keretében való felhasználása volt, melyet 1928-as „A termelés tervezése egy szocialista államban” (The Guidance of Production in a Socialist State) című munkájában közölt. A megoldás lényege, hogy a termelési minisztérium elszámolási árakat közöl az alárendelt termelési egységekkel, s adatokat gyűjt arról, hogy ilyen árak mellett a termelési egységek melyik nyersanyagból mennyit használnak fel. Később korrigálja ezeket az árakat az alapján, hogy az adott tőkejóságból túlkereslet vagy túlkínálat mutatkozott: túlkeresletnél növeli az árakat, túlkínálatnál pedig csökkenti. Ez a megoldás tulajdonképpen a walrasi árverező koncepciójának a gyakorlatba ültetését jelenti.

Lange és Hayek vitája

A teljes szocialista gazdasági modell koherens leírása Oskar Lange nevéhez fűződik. Lange jelen fordításban közölt cikke azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a szocialista gazdaság éppúgy képes a racionális kalkuláció elérésére, mint a kapitalista, sőt a számos egyensúly közül egy

kedvezőbbet hoz létre. Lange a két gazdaság működését párhuzamosan fejti ki, s megmutatja, hogy azok a tényezők, melyek hatékonnyá teszik a kapitalista gazdaságot, jelen vannak a szocialistában is. Mivel a fogyasztói javak és a munkapiac egyformán működik a két gazdaságban, a különbséget a tőkepiac jelenthetné. Lange szerint a kapitalista gazdaságban azért áll fel hatékony egyensúly a tőkepiacon, mert tökéletes verseny esetén az egyes termelők túl kicsik ahhoz, hogy befolyásolni tudják az árakat. Lange analógiaként olyan mechanizmust ír le, melyben a központi tervező (Central Planning Board) hatóságilag előírja az árakat a tulajdonában álló vállalatoknak, s így azok ugyanúgy képtelenek az árakra hatni, mint a kapitalista gazdaság vállalatai. A központi tervező pedig a próba-hiba módszerrel határozza meg a közölt árakat, melyben az árak közelednek az egyensúlyiakhoz. Így tehát a szocialista gazdaságban is létezik egyensúly. Lange továbbá emellett érvel, hogy az itt létrejövő egyensúly kedvezőbb, mint a kapitalista gazdaságbeli. Ez egyrészt azért igaz, mert a kapitalizmusban monopóliumok és oligopóliumok is léteznek, melyek mellett nem jön létre az ideális kapitalista egyensúly, míg a szocialista gazdaság az állam segítségével meg tudja ezt valósítani. Emellett a szocialista társadalom egy egyenlőbb társadalom is, mivel a tőkejavak jövedelmei az állam kezében összpontosulnak, melyeket az demokratikus kontroll alatt a jövedelmi különbségek csökkentésére fordít.

A piaci szocializmus egyre kidolgozottabb koncepcióját az 1930-as években egy másik – az új osztrák iskolához tartozó – közgazdász, Friedrich August von Hayek több tanulmányban is támadta. Kritikája egyrészt az általános egyensúly-elméleti keretre mint a piaczgazdaság megfelelő modelljére irányult, másrészt bírálta a gazdasági információk központi begyűjtésének lehetőségét. Hayek szerint a piac a kapitalista gazdaságban nem azt a „matematikai-mérnöki” feladatot látja el, amely lehetővé teszi a gazdasági szereplők adott preferenciáinak adott technológia melletti legteljesebb kielégítését. Ellenezte emellett azt a felfogást is, miszerint a feladat

megoldása az általános egyensúly nyugvópontja lenne. Hayek szerint a piac egy dinamikus folyamat, melyben az árrendszer folyamatosan közli az egyénnel, hogy miként tudnak a legjobban alkalmazkodni ahhoz a permanens változáshoz, melyet éppen a gazdasági szereplők cselekvései idéznek elő. A gazdasági szereplők folyamatosan keresik azokat a lehetőségeket, melyekkel nagyobb profitra vagy hasznosságra tehetnek szert, s ezen törekvésük, mintegy nem szándékolt következményként, megváltoztatja a többiek döntési környezetét. A piac ilyen felfogása mellett nincs értelme adott preferenciák adott termelési lehetőségek melletti legjobb kielégítéséről beszélni. A központi tervezőnek a körülmények folyamatos változása miatt minden pillanatban új egyensúly után kutatva kellene elindítania az időigényes próba-hiba folyamatot. Emellett az iterációs folyamatban minden ár megváltoztatása kihatna az összes többi árra a piacok teljes összefüggése következtében. A piac működésének eredménye tehát nem egy statikus általános egyensúly létrejötte, hanem a szereplők folyamatos és egyre hatékonyabb alkalmazkodása a szüntelen változásokhoz.

Hayek kritikájának másik lényeges eleme a gazdasági folyamatok szempontjából lényeges tudás központnak való átadhatatlansága. Szerinte a gazdasági szereplők által használt lényeges tudások nem átadható információkat jelentenek, hanem a gazdasági lehetőségek ismeretét, melyek segítségével a vállalkozó mindennapi üzletmenetét bonyolítja. A piaci szocializmus koncepciója feltételezi, hogy az állam képes lényeges információkat begyűjteni a gazdaságban található termelőeszközök mennyiségéről, és képes a vállalatoktól a termelőeszközökre vonatkozó keresletüket bekérni. Ez önmagában is erős feltételezés. Hayek kritikája ugyanakkor azt is jelenti, hogy valójában nem is ezek az információk a lényegesek a gazdaság működésének szempontjából; szerinte a piaci koordináció egyben a vállalkozók által ismert helyi tudásoknak is a lehető legtökéletesebb kihasználását biztosítja.

Hayek mindezzel tulajdonképpen azt is állítja, hogy az általános egyensúlyelmélet által leírt tökéletes megoldás a gazdasági kalkulációra a valóságban teljességgel lehetetlen. Ezzel szemben a szabad piacgazdaság az elérhető lehető legjobb megoldást nyújtja.

A vita rt kel se

Az 1930–40-es évek közgazdászainak értékelése szerint a kalkulációs vita a piaci szocialisták győzelmével ért véget. Ez részben annak volt köszönhető, hogy Hayek csak később fejtette ki elméletét koherens módon. 1935-ben megjelent két tanulmánya még nem tartalmazott olyan kidolgozott érvelést, mint az 1945-ös „A tudás társadalmi hasznosítása” címet viselő cikke. Emellett a kor közgazdászai számára a kialakulóban lévő neoklasszikus közgazdaságtanhoz közelebb álló walrasi alapokon nyugvó piaci szocializmus koncepciója könnyebben elfogadható volt, mint a teljesen más kiindulóponttal dolgozó osztrák álláspont. Az 1940-es évektől kezdve tehát nagyjából az az értékelés vált általánossá, hogy a szocialista koordináció elméletileg lehetséges, és hasonló megoldásra vezet, mint a kapitalista, gyakorlati megvalósítása azonban sok problémát vet fel. A vita ilyen értékelését Don Lavoie „Rivalizálás és központi tervezés” (Rivalry and Central Planning) című 1985-ös könyve változtatta meg, mely szisztematikusan újratárgyalta a vitához hozzászóló anyagokat, s megmutatta, hogy Hayek későbbi munkáiban világosan cáfolta a piaci szocialisták érveléseit. A vita újraértékelését az is segítette, hogy az 1970-es években az osztrák iskola ismét népszerűvé vált, Hayek pedig 1974-ben közgazdasági Nobel-díjat kapott.

A piaci szocializmus működéséhez fűzött reményeket azonban végső soron a szocialista országok sikertelen reformkísérletei és rendszerváltása oszlatta szét. A szocialista országok mindennapi tapasztalata megmutatta, hogy a bürokrácia képtelen begyűjteni a tervezéshez szükséges információkat, és az állami hivatalnokokként működő vállalatvezetők nincsenek ösztönözve a

hatékonyabb eljárások kifejlesztésére. A gazdaság nemhogy a lehető legjobban használná fel az erőforrásokat, hanem egyenesen hiánygazdasággá válik. A szocialista országok reformkísérletei pedig bizonyították, hogy a piaci típusú ösztönzők bevezetése hogyan növelheti a hatékonyságot a rendszerben. Ez annak ellenére így van, hogy nem beszélhetünk arról, hogy a szocialista blokk országainak gazdaságszervezését a piaci szocializmus koncepciója motiválta volna. Ezen országok sokkal inkább a Szovjetunióban alkalmazott módszereket vették át. Ugyanakkor a gazdaságszervezés változásait sem Hayek kritikája motiválta, hanem azok a gyakorlati problémák, amelyekkel a rendszer szembesült.

A vitáról alkotott vélekedés tehát egészen az 1970–80-as évekig támogatta a szocializmus mellett érvelőket, habár a nyugati országok történelme más irányt vett. Ugyanakkor gazdaságelméleti szempontból mindenképpen fontos hozzájárulás, hogy a vitához kötődően elindult egy szakmai diskurzus a gazdasági koordináció mibenlétéről. Hogy ez mennyire befolyásolta a múltban az uralkodó közgazdasági gondolkodást, az részben azzal is összefüggött, hogy az osztrák iskola milyen elismertségnek örvendett. Ettől függetlenül mindenképpen elmondható, hogy Hayek munkássága jelentősen befolyásolta a piac működéséről alkotott felfogásunkat.

Hivatkozott irodalom

- Barone, E.** (1908): The Ministry of Production in the Collectivist State. In: *Collectivist Economic Planning*. Hayek, F. A. von (szerk.). 245–290. London: George Routledge and Sons, 1935.
- Hayek, F. A. von** (1935a): Szocialista kalkuláció I. A probléma természete és története. In: *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. Madarász A. (szerk.). 157–178. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- Hayek, F. A. von** (1935b): Szocialista kalkuláció II. A vita állása. In: *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. Madarász A. (szerk.). 179–202. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- Hayek, F. A. von** (1945): A tudás társadalmi hasznosítása. In: *Piac és szabadság*. Válogatott tanulmányok. Madarász A. (szerk.). 241–252. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- Lange, O.** (1936): On the Economic Theory of Socialism I–II. In *Economic Theory and Market Socialism. Selected Essays of Oskar Lange*. Kowalik, T. (szerk.). 252–290. Aldershot: Edward Elgar, 1994.
- Lavoie, D.** (1985): *Rivalry and Central Planning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mises, L. von** (1920): Economic Calculation in the Socialist Commonwealth. In: *Collectivist Economic Planning*. Hayek, F. A. von (szerk.). 87–130. London: George Routledge and Sons, 1935.
- Taylor, F. M.** (1929): The Guidance of Production in a Socialist State. *American Economic Review*, V. 19, I. 1. March, 1–8.